

ŞƏFİYEVA S.E.
Azərbaycan Dillər Universiteti

STRATEJİ KOMPETENSIYANIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BƏZİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: kommunikativ kompetensiya, strateji kompetensiya, kommunikasiya strategiyaları

Key words: communicative competence, strategic competence, communicative strategies

Ключевые слова: коммуникативная компетенция, стратегическая компетенция, коммуникативные стратегии

Müasir dünyada xarici dillərin tədrisinə prioritet yanaşma kimi qəbul edilmiş kommunikativ yanaşmanın əsasında duran prinsiplər dil fakültələrində xarici dillərin, xüsusilə də ingilis dilinin öyrədilməsi və öyrənilməsində əsas məqsəd kimi tələbələrə kommunikativ kompetensiyanın aşılmasını nəzərdə tutur. Kommunikativ kompetensiyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsində ixtisas dilinin linqvistik aspektlərinin öyrədilməsi əsas məqsəd kimi deyil, dilin mənimsənilməsində bir vasitə kimi qoyulur. İxtisas dili olan xarici dildə strateji kompetensiyanın inkişaf etdirilməsinin linqvistik problemlərindən danışarkən, tələbələrə nöqsanlı tələffüzə, lüğətə və ya qrammatikaya görə çaşqınlıqdan boyun qaçırmağa, kommunikasiya partnyorlarını sosial cəhətdən uyğun olmayan, üslubi baxımdan adekvat olmayan nitqlərinə görə təhqir etməkdən boyun qaçırmağa və kommunikasiyanın pozulmasının qarşısını almaq üçün müvafiq strategiyalardan istifadə etmək bacarıqları aşılmalıdır.

Problemi araşdıran tədqiqatçıların bəziləri belə hesab edirlər ki, kommunikativ kompetensiyanın əsas komponentlərindən biri olan strateji kompeten-

siyanın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsinə dair həm dil fakültələrində istifadə edilən dərslik və dərs vəsaitlərində, həm də xarici dili ixtisas kimi tədris edən müəllimlər tərəfindən lazımı diqqət yetirilmir. Onu da xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, hətta ana dilinin tədrisində də olduqca əhəmiyyətli olan bu kompetensiyanın inkişaf etdirilməsi məsələsinə çox vaxt etinasız yanaşılır. Strateji kompetensiya tələbələrin həm ana dili, həm də öyrənilən xarici dilin tədrisində diqqət mərkəzində olan problemlərdən birinə çevrilməlidir. Hər iki dildə kommunikasiya pozulmaları baş verə bilər, onları törədən linqvistik və kommunikativ xarakterli çətinliklər meydana çıxar bilər. Həm ana dili, həm də xarici dildə bu cür çətinliklərin öhdəsindən gəlməklə, kommunikasiya prosesinin pozulması hallarının qarşısını almaq mümkündür. Şübhəsizdir ki, ana dilində strateji kompetensiyaya yiyələnmiş tələbə ixtisas kimi öyrənilən xarici dildə böyük çətinliklərlə rastlaşacaq. Xarici dildə, xüsusilə də ixtisas dili kimi öyrənilən xarici dildə strateji kompetensiyaya yiyələnmək dili professional məqsədlərlə öyrənən tələbələr üçün həlledici əhəmiyyətə malikdir. Lakin, təəssüflə qeyd edilməlidir ki, kommunikativ kompetensiyanın aşılınması həm ali, həm də orta təhsil müəssisələrində xarici dillərin tədrisi zamanı etinasız yanaşılan, həm proqram tərtibçiləri, həm dərslik və dərs vəsaitlərinin müəllifləri, həm də xarici dilləri tədris edən müəllimlərin diqqətindən kənar qalan məsələlərdən biridir. Xüsusilə də, deyilənlər strateji kompetensiyaya aid edilə bilər.

Məsələyə müəyyən aydınlıq gətirmək üçün «kommunikasiya strategiyası» termininin tədqiqi tarixinə nəzər salmağı məqsədəuyğun hesab edirik. Problemi tədqiq edən L.Dörnye və Skottun “İkinci dildə kommunikasiya strategiyaları” (2) adlı məqaləsində “kommunikasiya strategiyaları” termininin yaranması və inkişafı tarixi izlənilmişdir. Məqalədə göstərilmişdir ki, ilk dəfə bu termin L.Selinker tərəfindən işlənmiş, lakin kommunikativ strategiyaların təbiəti haqqında geniş məlumat verilməmişdir (4). Kommunikativ yanaşmanın banilərindən biri olan S.Saviqnon “coping strategies” terminini işlədir və bu strategiyaların kommunikativ təlim və əldə edilmiş bilik, vərdiş və bacarıqların yoxlanılmasında əhəmiyyətini xüsusilə vurğulayır. Lakin E.Taron və G.Yule (5) kommunikasiya strategiyalarına tarif verməyə nail olmuş və beləliklə, bu sahədə ən nüfuzlu alimlər kimi qəbul edilmişlər. Dörnye və Skottun əsərində qeyd olunduğu kimi, kommunikasiya strategiyalar 1980-ci illərdə tədqiqat obyektinə kimi çıxış etməyə başladı. Kommunikativ təlim və kommunikativ yanaşmaya dair sanballı elmi əsərləri ilə məşhurlaşmış M.Kanal və M.Sveyn kommunikasiya modelinə daxil etmiş və onların məhz kommunikativ kompetensiya kontekstində formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsini məqsədəuyğun hesab etmişlər (1).

Onu da demək lazımdır ki, 1980-ci illərdə bu istiqamətdə aparılan araşdırmalara marağın əhəmiyyətli dərəcədə artması müşahidə olunurdu. Belə ki, L.Dörnye və Skott da nəşr edilmiş elmi-tədqiqat əsərlərində ayrıca bir bölməni kommunikasiya strategiyalarının komseptuallaşdırılmasına dair mövcud olan

müxtəlif yanaşmalara həsr etdilər. Onlar əsərlərində kommunikativ strategiyalara dair mövcud mövqe və baxışları təhlil edir, kommunikasiya strategiyalarına verilən təriflərə münasibətlərini bildirirlər. Tədqiqatçı alimlər kommunikasiya strategiyalarını dildən istifadə edən insanların linqvistik və kommunikativ imkanlarının tələb edilən səviyyədə olmadığı səbəbindən kommunikasiya prosesində yaranan boşluqları doldurmaq üçün verbal və qeyri-verbal təcili yardım qurğuları kimi qiymətləndirirlər. Problemi araşdıran miəlliflər kommunikasiya strategiyalarını kommunikasiya prosesində partnyor qismində çıxış edən şəxslərin kommunikativ məqsəddə razılaşımaq, müəyyən dərəcədə konsensus əldə etmək üçün cəhd edərkən mənənin müştərək razılaşdırılmasında istifadə edilən vasitələr kimi qəbul edirlər. L.Dörnye belə hesab edir ki, xarici dildə danışan insanların kommunikasiya prosesində rast gəldikləri problem və çətinliklərin ilkin mənbəyi onlarda öyrənilən dildən kommunikasiya məqsədləri ilə istifadə etmək imkan və təcrübəsinin lazımi səviyyədə olmamasıdır. Kommunikasiya prosesində problem və çətinliklərin meydana çıxmasının səbəblərindən biri kommunikasiya iştirakçılarında fikirləşmək üçün kifayət qədər vaxtın olmamasıdır. Mövcud problemlərin həllinə kömək edən gecikdirmə strategiyaları kommunikasiya iştirakçılarında fikirləşmək və kommunikasiya kanalını açıq saxlamaq üçün vaxt qazanmağa imkan verir (2).

M.Kanal və M.Sveyn qeyd edirlər ki, strateji kompetensiya istifadə edilmə tərzinin müxtəlifliyi və kommunikativ kompetensiyanın lazımi səviyyədə olmaması ilə bilavasitə bağlı olan kommunikasiya pozulmalarını kompensasiya etmək üçün, yəni əmələ gələn boşluqları aradan qaldırmaq üçün, istifadə edilməli olan linqvistik strukturları məna baxımından ekvivalent olan başqa strukturlarla və qeyri-verbal vasitələrlə əvəz etmək üçün verbal və qeyri-verbal kommunikasiya strategiyaları kimi qiymətləndirilir. Tədqiqatçıların fikrincə, kommunikasiya strategiyalarının əsas xüsusiyyəti kommunikasiya prosesində problemlər və çətinliklər meydana çıxan zaman kommunikasiya iştirakçılarında partnyorlarına kommunikativ niyyətlərinin nədən ibarət olduğunu müvəffəqiyyətlə ötürmək qabiliyyətidir (5).

Strateji kompetensiyayı dil fakültələrində təhsil alan tələbələrə aşılamaqla, professional məqsədlərlə ingilis dilini öyrənən tələbələrdə müxtəlif situasiyalarda, müxtəlif kommunikativ kontekstlərdə öyrənilən dildən adekvat şəkildə istifadə etmək, kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq qabiliyyətini aşılamaq mümkündür. Tələbələrə aşılmalı olan strategiyalardan danışarkən, ilk növbədə ləngitmə və tərəddüd strategiyalarını qeyd etmək lazımdır. Tələbələr özlərini problemin və çətinlik yaranan zaman, onlarda müəyyən dərəcədə ümitsizlik hissi və tərəddüdlər əmələ gələndə, sözü gedən strategiyalardan istifadə etməklə, söhbəti davam etdirmək imkanını əldə edirlər. Bu strategiyalar həmçinin dinləyən şəxsə kommunikasiyanın hansı istiqamətdə inkişaf etdirilməsini ehtimal etməyə imkan verir.

Kommunikasiya prosesində yaranan boşluqları doldurmaq məqsədilə istifadə edilən şablon ifadələrə münasibətdə nitqin səlisliyinə töhfəsini verən adi, hamı tərəfindən qəbul edilmiş normalara uyğun şəkildə deyilə bilər. İfadəni tam şəkildə deməyə ehtiyac olmadığı halda «I see what you mean» ifadəsindən istifadə edilə bilər. Əslində, real kommunikasiya prosesində bu tipli ifadələrdən tez-tez istifadə edilir. Bu da nitqin təbii xarakterini təmin edir və şərti-real deyil, həqiqətən real həyatda baş verən kommunikasiya prosesinə xas olan verbal və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etməklə real kommunikativ kontekstin yaradılmasına xidmət edir. Başqa bir strategiya deyilənləri təkrar etmək, kommunikasiyada partnyor qismində çıxış edən şəxsin sualını təkrar etmək, əsas fikir və ideyalara diqqəti cəlb etmək üçün onları yenidən səsləndirməklə kommunikasiya iştirakçısı ona lazım olan vaxtı əldə etmiş olur.

Əvəz etmə strategiyasından danışarkən onun növlərini göstərmək düzgün olardı. Belə ki, əvəz etmə strategiyaların aşağıdakı növləri kommunikasiyanın pozulmasının qarşısını almağa imkan verir:

- əvəzlilərin istifadə edilməsi (this, if, they, something);
- ümumiləşdirici söz (əşya, şəxs);
- sinonimlərdən istifadə etmək (get - receive, discussion - debate, etc);
- ümumiləşdirici fiziki keyfiyyətlər (rəng, ölçü);
- xüsusi keyfiyyətlər (it has four legs);
- funksional xarakteristikaları göstərmək (you can dress a wound with it).

Kommunikasiya prosesində yaranan pauzaları doldurmaq üçün istifadə edilən qeyri-verbal vasitələrdən danışarkən, jestləri və mimikanı xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Həmçinin həmsöhbətlərini yardım üçün müraciət etməklə, arzu edilməyən pauzaların qarşısını almaq mümkündür. Belə ki, “What do you call it again?” əslində sual deyil, müraciət kimi qəbul edilməlidir. Onu da xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, kommunikasiya prosesində baş verə bilən pozulmaların qarşısını almaq üçün istifadə edilə bilən ən önəmli vasitələrdən biri də intonasiyadır. İngilis dilində intonasiyanın rolunu nəzərə alaraq intonasiyanın verdiyi imkanlardan adekvat şəkildə istifadə etmək qabiliyyətinin dil fakültələri tələbələrində inkişaf etdirilməsi strateji əhəmiyyət kəsb edən problemlərin birinə çevrilir.

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bəzən bu strategiyalardan kompleks şəkildə istifadə edilə bilər. Məsələn, ana dili Azərbaycan dili olan tələbə “knife” sözü üçün “a ... er ... do you know?” - “bıçaq ... bıçaq ... for cutting something” əlləri ilə kəsmə hərəkətlərini göstərərək soruşa bilər. Kommunikativ strategiyalarından danışarkən öz sözləri ilə ifadə etmə (rephrasing - “Let me put it in a different way”, sözlərin götürülməsi, təkrar, mimika, jestlər və digər strategiyaları qeyd etmək lazımdır. Kompensasiya etmək məqsədilə istifadə edilən strategiyalar (compensatory strategics) kommunikasiya prosesində mənanın aydınlaş-

dırılması və anlama səviyyəsinin yoxlanılması üçün müvafiq sözlərdən, özlərinin linqvistik imkanlarından istifadə etməli, kommunikatın niyyətlərinə nail olmaq üçün müvafiq intonasiya-strukturlarından, mimika və jestlərdən istifadə etməlidir. Məsələn, dildən istifadə edən və linqvistik və kommunikativ imkanları məhdud olan insanlar “Do you mean ..? Are you following me ..? Yeah?” tipli ifadələrdən istifadə etməklə öyrənilən dildə baş verən kommunikasiya prosesində meydana çıxma biləcək problem və çətinliklərin qarşısını almağa nail ola bilirlər.

Kommunikasiya strategiyalarının aşılması problemini araşdıran müəlliflərin fikrincə, “kommunikasiya strategiyaları” termini iki həmsöhbətin müxtəlif kommunikativ situasiyalarda konsensus, yəni razılıq əldə etmək üçün qarşılıqlı cəhdləri ilə bilavasitə əlaqəlidir. Onu da vurğulamaq lazımdır ki, məna kəsb edən strukturlar dedikdə, həm linqvistik, həm də sosiolinqvistik strukturlar nəzərdə tutulur.

Problemin araşdırılmasına həsr edilmiş çoxsaylı elmi əsərlərin müəlliflərindən olan H.Taron kommunikativ strategiyalarının təsnifatını işləyib hazırlamışdır. Bu təsnifata görə kommunikativ strategiyalar aşağıdakı şəkildə təqdim edilə bilər:

- *Öz sözləri ilə danışmaq.* Kommunikasiya iştirakçısının istifadə etmək istədiyi sözün semantik çalarlarını bölüşən, dilin lüğət tərkibində olan söz və söz birləşmələrinin istifadə edilməsi. Eyni zamanda kommunikasiya iştirakçısı deyilənlərin olmadığını bilir. Misal olaraq “Windpipe” (the passage located at the back of the mouth by which air reaches the chest) sözünün əvəzində “pipe” (a metal tube used to carry liquids and gases from one place to another a tube, with a small bowl at one end, in which tobacco is smoked) sözünün istifadə edilməsini göstərmək olar. İngilis dilinin izahlı lüğətindən götürülmüş şərhərdən görüldüyü kimi sözlərin səslənməsində oxşarlığa baxmayaraq, onların semantik mənalı fərqlidir. Belə ki, kommunikasiya prosesində “A piece of food lodged in his windpipe” cümlosündə “windpipe” sözünün yerinə “pipe” sözünün işlədilməsi heç də düzgün deyil. Danışanın linqvistik imkanlarının məhdud olması göz qabağında olan bu halda onun həmsöhbəti nə demək istədiyini başa düşməkdə çətinlik çəkmir. Adətən bu cür situasiyalarda məna kommunikativ kontekst vasitəsilə çatdırılır.

- *Təsvir etmə.* Əşya və hər hərəkətin əlamətlərinə və ya xarakterinin təsvir edilməsi (She is, uh, smoking, something. I don't know what the name is. That, uh, Persian, and we use it in Turkey a lot of). Buradakı “cigarette” sözünü unudan kommunikasiya iştirakçısı həddindən artıq çox vaxt onun izah edilməsinə sərf edir.

- *Söz icad etmək.* Kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün söz icad edilir. Danışan məqsədinə nail ola bilsə də, bu cür sözlər yalnız bu kontekstdə, yalnız bu situasiyada istifadə edilə bilər.

- *Alınma sözlərdən istifadə.* Əksər hallarda burada tərcümə edilən dildən sözlərin olduğu kimi saxlanması. Burada tərcüməsi çətinlik törədən sözlərin «kalka» üsulu ilə tərcümə edilən dilə köçürülməsi hallarına aid etmək olar. Çox vaxt bu cür hallara bəraət qazandırmaq mümkündür, çünki bəzən sözlərin ana dilində ekvivalentlərinin olmaması, bəzən də məfhumların dilöyrənən tələbələrin mədəniyyətində və onları əhatə edən gerçəklikdə olmaması adekvat tərcüməni qeyri-mümkün edir. Lakin bu cür kommunikativ strategiyalardan sui-istifadə hallarına yol verilməməlidir. Ana dilində xarici dil sözlərinin mənalarnı adekvat şəkildə çatdırılması mümkün olduğu halda, xarici dil sözlərinin ana dilinə gətirilməsi və ana dilində mövcud olan sözlərin xarici sözlərlə əvəz edilməsi yolverilməzdir.

- *Hərfi tərcümə.* Tədris edilən xarici dildən ana dilinə və ana dilindən öyrənilən dilə tərcümə qaydalarını və normalarına lazımi səviyyədə yiyələnmiş tələbələr çox vaxt həm Struktur, həm də leksik səviyyədə çoxsaylı səhvlərin törədilməsi hallarına yol verməmək üçün ana dilindən sui-istifadə etməklə, kommunikativ niyyətlərinə nail ola bilirlər.

- *Mimika və jestlər, bədən hərəkətləri.* Burada qeyri-verbal vasitələrdən söhbət gedir. Belə ki, verbal səviyyədə fikir və mövqelərini bildirməyə aciz olan tələbələr ingilislər “body language” adlandırdıqları bədən hərəkətləri, mimika və jestlər vasitəsilə kommunikativ məqsədlərinə nail ola bilirlər.

- *Köməyə çağırış.* Dəqiqləşdirmək məqsədilə, danışan şəxs həmsöhbətinə “What's this? How do you call it” tipli cümlələrlə müraciət edə bilər.

- *Vaxtında qarşısını almaq.* Belə ki, danışan şəxs özünün linqvistik və kommunikativlik cəhətdən acizliyini bildiyi halda, hər hansı mövzunun müzakirəsində iştirak etməkdən imtina edə bilər. Lakin bu kommunikativ strategiyadan da sui-istifadə edilməməlidir.

Real həyatda baş verən kommunikasiya situasiyalarında kommunikasiya strategiyalarının xarici dil, o cümlədən də xarici dili ixtisas kimi öyrənən tələbə ilə linqvistik savada malik olan dildəşiyicisinin linqvistik bilikləri və linqvistik imkanları arasında boşluğu doldurmaq, əvəzetmə strategiyalardan istifadə etmə cəhdləri müşahidə edilir. Əvəzetmə strategiyalardan istifadə etmək üçün, boşluqları müəyyən dərəcədə doldurmaq üçün mimika, jestlər, bədən hərəkətlərindən və sözlərin əlamətlərinin təqdim edilməsindən istifadə oluna bilər. Kommunikasiya pozulmasının qarşısının alınması mümkün olmadığı halda, təklif edilən mövzunun müzakirəsində iştirak etməkdən imtina edilə bilər. Bu məqsədlə müxtəlif kommunikasiya strategiyalarından istifadə edilə bilər. E.Taron kommunikasiya strategiyalarının xarakteristikasını aşağıdakı şəkildə təqdim etmişdir:

1. Danışan şəxs məlumatı, mənanı dinləyiciyə çatdırmaq istəyir.
2. Danışan güman edir ki, kommunikativ mənanı ötürmək üçün istifadəsi məqsədəuyğun, düzgün və adekvat olan linqvistik və qeyri-verbal vasitələrdən istifadə etmək üçün onun bilik, vərdiş və bacarıqları kifayət qədər deyil.

3. Danışan şəxs kommunikativ niyyətlərinə nail olmaq üçün, fikirlərini həmsöhbətlərinə çatdırmaq üçün:

a) cəhd etməkdən boyun qaçırır;

b) alternativ vasitələrdən istifadə edir. Mənanın dinləyicilərə məlum olması, danışana məlum olanda, demotivasiya baş verir və danışan şəxs alternativ vasitələrdən, kommunikativ strategiyalardan istifadə etməyi dayandırır.

E.Taron xarici dilin mənimsənilməsinə dair ədəbiyyatda kommunikasiya strategiyaları termininə öyrənmə strategiyası, produksiya (yaradıcı) strategiyası və persepsiya (qavrama) strategiyası terminləri ilə qarışıq salındığını vurğulamışdır. Kommunikasiya strategiyaları anlayışının digər terminlərdən fərqləndirmək üçün araşdırmalar aparılmışdır.

Kommunikasiya strategiyalarına ekvivalent olan təsnifatlardan danışarkən, H.Taron, Korder, Falrk tərəfindən təqdim edilmiş təsnifatları qeyd etmək lazımdır.

Ötən əsrin 1960-ci illərindən başlayaraq kommunikativ yanaşma, kommunikativ təlim, kommunikativ kompetensiya anlayışları Britaniya tətbiqi linqvistləri tərəfindən yaradıldı və geniş şəkildə yayılmağa başladı.

ƏDƏBİYYAT

1. Canale, M. and M.Swain. 1980. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. In Applied Linguistics. 1: 1-47
2. Dörnyei and Scott. Communication Strategies in a Second Language, 1997
3. Savignon, S. Communicative language teaching: Definitions and directions. In: J.E. Alatis (ed.), Georgetown University Round Table on Language and Linguistics. Washington, D.C: Georgetown University Press, p. 207-217
4. Selinker, L. (1972). Interlanguage. IKAZ, p. 10, 209-230
5. Tarone, E., Yule, G. Focus on the Language Learner. Oxford: Oxford University Press, 1989

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема формирования стратегической компетенции у студентов языкового вуза. Одна из проблем, настоятельно требующих своего разрешения в эпоху глобализации, является обучение студентов коммуникативным стратегиям на изучаемом языке.

SUMMARY

The article deals with the problem of developing language student's strategic competence. One of the urgent problems to be solved in the era of globalization is teaching communicative strategies in the target language.